

О. В. Стогова

кандидат політичних наук, доцент,
доцент кафедри фундаментальної юриспруденції та конституційного права
Сумського державного університету

ПРИНЦИПИ КОНСТИТУЦІЙНОГО ПРАВА: ПРОБЛЕМА ВИЗНАЧЕННЯ ТА ТИПОЛОГІЗАЦІЇ

Автор розглядає поняття, ознаки, види та інші особливості принципів права. Аналізує закономірності формування й еволюції принципів права, зазначає, що незважаючи на значний науковий доробок у дослідженні, проблема визначення та типологізації принципів права залишається невирішеною. Вказана проблема потребує вирішення, адже вона є основоположною для розуміння суті реформування правової системи в Україні. Таким чином, метою статті є проведення наукового аналізу та обґрунтування нових теоретичних позицій визначення та типологізації принципів конституційного права.

Автор зазначає, що у трактуванні поняття принципи права сформувалися дві концепції. Перша побудована на теорії позитивізму, друга – базується на ідеї природного права. Окрема увага приділена історичності принципів права.

У дослідженні зроблено висновок, що принципи права прямо формулюються у законодавчих актах або можуть впливати з їхнього загального змісту. Автор наголошує на невизначеності щодо категорії «загальні принципи права» у вітчизняній правовій теорії.

Відмічаючи складність, суперечливість і світоглядно-методологічну неосмисленість проблематики принципів права у юридичній науці, автор особливо виділяє проблему типологізації принципів права. Загальноприйнятим є поділ принципів права відповідно до сфери застосування на загальні, міжгалузеві, галузеві, а також на принципи підгалузей та інститутів права.

Здійснивши аналіз проблеми визначення та типологізації принципів конституційного права, автор прямо пов'язує її із невизначеністю поняття та типологізації принципів права. На думку автора, загальні принципи права знаходять своє більш конкретне втілення у принципах кожної галузі, тому відсутність єдиних підходів має наслідком невизначеність поняття та типологізації принципів конституційного права. Здійснений аналіз дозволяє стверджувати, що принципи конституційного права є фундаментом конституційного права, його основними ідеями, що визначають сутність, зміст та політико-правове призначення конституційного права у регулюванні суспільних відносин. Принципи конституційного права поділяються на загальні і спеціальні.

Ключові слова: принципи права, загальні принципи права, спеціальні принципи права, принципи конституційного права, типологізація принципів права, еволюція принципів права.

Постановка проблеми. Конституційне право України поступово відходить від вузького радянського трактування як державного права. У контексті реформування правової системи України, конституційне право потребує переосмислення та осучаснення змісту. Вирішення цієї проблеми неможливе без сучасного комплексного аналізу принципів конституційного права, а саме їхнього визначення та типологізації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Принципи права завжди були предметом досліджень вчених-правників, так свого розгляду ця проблема отримала в працях О.П. Васильченко, М.І. Козюбри, А.М. Колодія, Н.М. Оні-

щенко, Н.М. Пархоменко, В.Ф. Погорілко, С.П. Погребняка, М.В. Савчина, О.Ф. Скакун, Ю.М. Тодики, О.О. Уварової, Т.І. Фулей, В.І. Цоклана, С.В. Шевчука та багатьох інших. Результати ґрунтовного дослідження принципів права представлені у фундаментальній праці українського дослідника А.М. Колодія «Принципи права». Науковці розглядають поняття, ознаки, види та інші особливості принципів права. Автори вивчали закономірності формування й еволюції сучасних принципів права, але незважаючи на значний науковий доробок у дослідженні цієї проблеми, слід зазначити, що проблема типологізації принципів права

залишається невирішеною. Актуальною для українського правознавства є проблема визначення принципів конституційного права та їх місця у системі правових принципів. Вказана проблема зумовлює необхідність комплексного дослідження принципів конституційного права, адже вона є основоположною для розуміння суті реформування правової системи в Україні.

Мета статті – проведення наукового аналізу та обґрунтування нових теоретичних позицій визначення і типологізації принципів конституційного права.

Виклад основного матеріалу. У правовій доктрині принципи права розглядаються як загальні, керівні, основні положення. Термін «принцип» походить від латинського слова «*principium*», яке означає основні, найзагальніші, вихідні положення, засоби, правила, що визначають природу і соціальну сутність явища, його спрямованість і найсуттєвіші властивості. О.О. Уварова визначила принципи права як систему вимог до належної і можливої поведінки людей, що відображають визнані у суспільстві цінності й утворюють спрямовану на регулювання суспільних відносин ієрархічну єдність. При цьому дослідниця відмітила відсутність однозначного визначення поняття принципів права.

Щодо трактування поняття принципи права сформувалися дві концепції. Згідно з першою, побудованій на теорії позитивізму, принципи права – це ідеї, теоретичні, нормативно-керівні положення того чи іншого виду людської діяльності, які конкретизуються в змісті правових норм та об'єктивно зумовлені матеріальними умовами існування суспільства. Відповідно до другої концепції, що базується на ідеї природного права, принципи права розуміються як керівні ідеї, об'єктивно властиві праву, відправні начала, незаперечні вимоги (позитивні зобов'язання), які висувають до учасників суспільних відносин із метою гармонійного поєднання індивідуальних, групових і громадських інтересів та визначають зміст і спрямованість правового регулювання. Такого розуміння принципів права дотримуються О.Ф. Скакун [1, с. 221], П.М. Рабінович [2, с. 93], Ю.А. Ведерніков [3, с. 79] та інші.

На історичний характер принципів права вказують сучасні науковці, зокрема, А.М. Колодій [4, с. 15]. О.В. Старчук [5, с. 41] не поділяє думки про історичний характер принципів права, оскільки, незважаючи на те, що в процесі історичного розвитку суспільства зі змі-

ною його соціальної, національної чи класової структури змінювалися підходи до їх розуміння, самі принципи залишалися незмінними, адже їх не можна створювати, змінювати чи, навпаки, скасовувати.

Принципи права прямо формулюються у законодавчих актах або можуть впливати з їхнього загального сенсу. Хоча частіше принципи прямо закріплюються в преамбулах і загальних статтях законодавчих актів, необхідною є їхня конкретизація, яка здійснюється в окремих правилах поведінки. При цьому принципи стають орієнтиром правотворчої і правозастосовної діяльності органів держави, беззаперечною вимогою до цієї діяльності.

С.П. Погребняк, вивчаючи загальні принципи права як його фундаментальні ідеї, вказує, що під такими принципами слід розуміти систему найбільш загальних і стабільних імперативних вимог, закріплених у праві, які є концентрованим виразом найважливіших сутнісних рис та цінностей, що притаманні цій системі права, і визначають її характер і напрямки подальшого розвитку [6, с. 90–93].

М.І. Козюбра зазначає, що проблему принципів права можна віднести до найбільш складних, суперечливих і світоглядно-методологічно неосмислених у вітчизняному, як і пострадянському загалом, загальнотеоретичному правознавстві. Принципи права, навіть загальні, нерідко «прив'язують» виключно до характеристики національної правової системи України [7], а їхньою класифікацією охоплюють доволі різноманітні за своєю природою і призначенням ідеї – від політичних, ідеологічних, релігійних, етичних до спеціальноюридичних. На думку цього вченого, зміст принципів права багато в чому визначають пануючі в культурі світогляд, мораль, релігія, інші позаправові чинники, тобто цей зміст невіддільний від конкретного практичного буття людей; принципи права не діють самі собою.

Окремою методологічною проблемою є типологізація принципів права. Загальноприйнятим є поділ принципів права відповідно до сфери застосування на загальні, міжгалузеві, галузеві, а також на принципи підгалузеві та інститутів права.

Загальні принципи формують підвалини тлумачення та реалізації норм права, а також самого процесу нормотворчості, чим вони забезпечують єдність права. Вважається, що вони тісно пов'язані з теорією природного права, адже нерідко ґрунтуються на «природній

справедливості», загальній для всіх правових систем, розглядаються як засіб перенесення природного в позитивне право.

М.І. Козюбра стверджує, що на появу і розвиток загальних принципів права впливають не тільки норми позитивного права, а й багато інших нормативних і ненормативних чинників – мораль, політика (зокрема міжнародна), звичаї, наукові теорії і концепції тощо. Загальні принципи права – це не просто певні ідеї, які існують у правосвідомості (навіть теоретичній), а відправні начала права, які можуть фіксуватися або фіксуються в текстах нормативно-правових актів [7, с. 144].

У правовій доктрині Франції висловлюється думка, що «принципи чи правила, що впливають з судової практики, чільне місце серед яких займають загальні принципи права, мають бути дотримані в нормативних актах. Законодавець має усвідомлювати, що його робота не здійснюється поза суспільством, де уже діють норми права, тому проекти, які він розробляє, мають враховувати загальновідомі в цьому суспільстві принципи права».

Навпаки, англійському праву невідоме поняття загальних принципів права. За наявності прогалін у законодавстві справи вирішувались на підставі розуму. Згодом англійські суди виробили поняття природної справедливості, яке фактично застосовувалося замість загальних принципів. В англійському праві справедливості як правова категорія має подвійне значення. У судах канцлера справедливості слугує засобом корегування рішень судів загального права при їх оскарженні, а принципи природної справедливості є підставою для вирішення справи за наявності прогаліни у законодавстві.

На жаль, у вітчизняній правовій теорії є певна невизначеність щодо категорії «загальні принципи права», іноді можна зустріти схожі за змістом терміни, зокрема: «загальнолюдські (цивілізаційні) принципи права», «загальноправові принципи» або «загальновідомі принципи». Наприклад, у працях Т.І. Фулей загальнолюдські принципи права досліджено у їх співвідношенні з такими поняттями як «основні принципи міжнародного права», «загальновідомі принципи права» та «загальні принципи права» [8].

Вказана проблема частково пояснюється тим, що «загальні принципи права» необґрунтовано відносять до сфери досліджень міжнародного права, виходячи із того, що загальні принципи права – це принципи, які сформульовані у міжнародних договорах. Так, авторський

колектив підручника з міжнародного права за редакцією В.Г. Буткевича аргументовано зазначає, що загальні принципи права не можуть ототожнюватися з принципами міжнародного права, хоча вони і формулюють загальні засади, головні ідеї у праві. Природа та зміст принципів міжнародного права і загальних принципів права є різною, адже перші формуються на основі міжнародних звичаїв та договорів, а другі – на основі функціонування правових систем як їх закономірностей [9, с. 126]. Тобто, за своїм походженням загальні принципи є принципами внутрішньодержавного права, а міжнародне право констатує принципи, які вже встановлені у національних правових системах.

Спробуємо визначити елементи, з яких складаються загальні принципи права. Науковці пропонують різні підходи до вирішення цієї проблеми, так М.І. Козюбра наголошує, що деякі загальні принципи (спеціальний закон скасовує загальний; наступний закон скасовує попередній; ніхто не може передати прав більше та ін.) породжені вимогами юридичної логіки, техніки й практики. Тому, до загальних принципів права, на думку цього автора, належать принципи правової визначеності, пропорційності, добросовісності, розумності та ін. [7]. Відповідно, загальні принципи права зводяться до дії принципу верховенства права, адже окремі з них виступають його ключовими елементами, при чому форма закріплення відіграє другорядну роль, оскільки для принципів важливе значення має їхній зміст, який може виражатись у різних формах. Правові норми можуть бути сформульовані й можуть розвиватися тільки з оглядом на загальні принципи права [10, с. 178], – вважав класик Ж.Л. Бергель.

Поняття «загальні принципи права» притаманне правовим системам держав-членів ЄС, хоча установчі документи їх не визначали, а практичне вирішення цієї прогаліни було покладено на Суд Європейського Союзу. Як влучно зазначив С.П. Погребняк, – початок розуміння певних ідей як принципів права йде не від конкретного рішення якогось законодавчого органу або суду, а від почуття правомірності, яке поступово розвинулось у представників юридичної професії та у звичайних суб'єктів права. Підтримання їхньої сили залежить від збереження цього почуття правомірності. Цим принципи докорінно відрізняються від норм права, формування і виникнення яких у багатьох випадках відбувається за активним сприянням держави.

А.М. Колодій [4] зазначає, що утворюючи головний зміст права, принципи права перебирають на себе всі його властивості і функції. А це означає, що: вони нормативно-регулятивні, всезагальні, обов'язкові, об'єктивно-зумовлені, історичні й ідейно-політичні категорії; їх соціальною функцією є регулювання й охорона суспільних відносин; вони є самостійною юридичною категорією, тобто мають відокремлюючі ознаки від усіх інших. Так, від юридичних норм їх відокремлює імперативність і безумовність, концентроване відображення найважливіших закономірностей даного суспільства. Принципи права вносять одноманітність у всю систему юридичних норм і забезпечують єдність правового регулювання суспільних відносин, цементують усі компоненти юридичної надбудови. Принципи права мають також самостійний вплив на суспільні відносини.

Аналізуючи проблему типологізації принципів права слід зазначити, що, по-перше, загальноправові принципи права, що мають всезагальний характер, знаходять своє більш конкретне втілення у принципах кожної галузі. По-друге, загальні принципи права отримують специфічну модифікацію у сферах правотворення, правореалізації і правоохорони. А тому в сфері правотворення можна вести мову про відносно автономні принципи правотворчості, а серед них і законотворчості, у правореалізації – передусім про принципи правозастосування, у правоохорони – про принципи правосуддя, юридичної відповідальності тощо. По-третє, загальні принципи диференціюються на загальносоціальні і спеціальноюридичні, а серед загальносоціальних виділяються політичні, економічні, соціальні, ідеологічні, моральні основи права.

Принципи права є загальнообов'язковими, оскільки цих засадничих ідей повинні дотримуватися суб'єкти правотворчості під час здійснення правового регулювання суспільних відносин. Серед ознак принципів права виділяють їх універсальність, вищу імперативність та загальну значущість. У науковій літературі ознакою принципів права також називають їхній регулятивний характер. Але регулятивний характер мають норми права, у той час як принципи права визначають саму норму, є її основою. Однак суспільні відносини регулюються принципами права в окремих випадках, зокрема за відсутності відповідних норм.

О.Я. Лаврів ознаками принципів права називає їх системність та взаємоузгодженість [11].

Принципи права мають узгоджуватися не лише між собою, а й з іншими елементами системи права. До ознак принципів права необхідно віднести також їхню стабільність. Якщо норми права є мінливими та встановлюються для регулювання відносин, які існують у суспільстві у конкретний період часу, то принципи права більш довготривалі, що свідчить про їхню стабільність.

Отже, принципи права – це такі засадничі ідеї права, які визначають зміст і спрямованість його норм та характеризуються системністю, взаємоузгодженістю, загальнообов'язковістю, універсальністю, стабільністю, предметною визначеністю і регулятивністю.

Втіленням принципів конституційного права є Конституція, яка закріплює їх у тексті, але принципи можуть бути деталізовані шляхом тлумачення тексту Конституції органом конституційної юрисдикції.

О.П. Васильченко наголошує, що принципи конституційного права України пронизують усю правову матерію цієї галузі права. Вони багатоманітні, оскільки становлять ідеї, які визначають зміст і сутність конституційного права, його призначення у суспільстві та державі [12, с. 47].

Принципи конституційного права є фундаментальними засадами, основними ідеями, що визначають сутність, зміст та політико-правове призначення цієї галузі у регулюванні суспільних відносин. Принципи є фундаментом конституційного права, що поєднують його в єдину систему.

Ознаки принципів конституційного права: високий рівень абстракції, універсальність, загальна значимість, найвищий рівень імперативності, здатність виступати регулятором суспільних відносин за відсутності відповідних правових норм, стабільність, установчий характер, об'єктивність.

Принципи конституційного права поділяються на загальні і спеціальні. До загальних принципів відносять найбільш узагальнені ідеї правового регулювання суспільних відносин, що прямо закріплені у конституції або інших законах, це принцип верховенства права, публічності, універсальності, системності, гуманізму, законності, наступності. Спеціальні конституційні принципи є основними засадами, що наповнюють змістом конкретні інститути конституційного права, такі як принципи органів державної влади, принцип виборності місцевого самоврядування.

Висновки і пропозиції. Отже, розглянувши проблему визначення та типологізації принципів конституційного права, можна зробити висновок, що зазначена проблема прямо пов'язана із невизначеністю поняття та типологізації принципів права. Оскільки загальні принципи права знаходять своє більш конкретне втілення у принципах кожної галузі, відсутність єдиних підходів має наслідком невизначеність поняття та типологізації конституційного права. Здійснений аналіз дозволяє стверджувати, що принципи конституційного права є фундаментом конституційного права, його основними ідеями, що визначають сутність, зміст та політико-правове призначення конституційного права у регулюванні суспільних відносин. Принципи конституційного права поділяються на загальні і спеціальні.

Список використаної літератури:

1. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник. Харків : Консул, 2009. 656 с.
2. Основи загальної теорії права та держави : навчальний посібник. Видання 5-те, зі змінами. Київ : Атіка. 2001. 176 с.
3. Ведерніков Ю. А. Теорія держави і права : навч. посіб. Київ : Центр навч. л-ри, 2005. 224 с.
4. Колодій А. М. Принципи права України. Київ : Юрінком Інтер, 1998. 208 с.
5. Старчук О. В. Щодо поняття принципів права. *Часопис Київського університету права*. 2012. № 2. С. 40–43.
6. Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика) Харків : Право, 2008. 238 с.
7. Козюбра М. І. Принципи права: методологічні підходи до розуміння природи та класифікації в умовах сучасних глобалізаційних трансформацій. *Право України*. 2017. № 11. С. 142–164.
8. Фулей Т. І. Сучасні загальнолюдські принципи права та проблеми їх впровадження в Україні : автореф. дис. на здобуття наук, ступеня канд. юрид. наук : спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень». Київ, 2003. 20 с.
9. Буткевич В. Г. Міжнародне право. Основи теорії. К. : Либідь, 2002. 608 с.
10. Бергель Ж. Общая теория права / под общ. ред. : Даниленко В. И. ; пер.: Чуршук Г. В. М. : Nota Bene, 2000. 576 с.
11. Лаврів О. Я. Система принципів трудового права України : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.05. Харків, 2007. С. 26.
12. Васильченко О. Сучасний зміст конституційного принципу рівності прав і свобод людини та громадянина. *Право України*. 2017. № 7. С. 47–55.

Stohova O. V. Principles of constitutional law: the problem of determining and typologizing

The author considers the concepts, signs, types and other features of the principles of law. Analyzes the regularities of the formation and evolution of the principles of law, notes that despite significant scientific progress in research, the problem of defining and typologizing the principles of law remains unsolved. This problem needs to be solved, because it is fundamental for understanding the essence of reforming the legal system in Ukraine. Thus, the purpose of the article is to conduct a scientific analysis and substantiate new theoretical positions on the definition and typology of the principles of constitutional law.

The author notes that two concepts were formed in the interpretation of the concept of principles of law. The first is built on the theory of positivism, the second is based on the idea of natural law. Special attention is paid to the historicity of the principles of law.

The study concluded that the principles of law are directly formulated in legislative acts or can be derived from their general content. The author emphasizes the uncertainty regarding the category «general principles of law» in domestic legal theory.

Noting the complexity, inconsistency and methodological uncertainty of law principles' problems in legal science, the author especially singles out the problem of typology of the principles of law. It is generally accepted to divide the principles of law according to the scope of application into general, inter-branch, sectoral, as well as principles of sub-branches and institutes of law.

Having analyzed the problem of definition and typology of the principles of constitutional law, the author directly connects it with the uncertainty of the concept and typology of the principles of law. According to the author, the general principles of law find their more concrete embodiment in the principles of each field, therefore the lack of uniform approaches results in the uncertainty of the concept and typology of the principles of constitutional law. The analysis carried out allows us to assert that the principles of constitutional law are the foundation of constitutional law, its main ideas that determine the essence, content and political-legal purpose of constitutional law in the regulation of social relations. The principles of constitutional law are divided into general and special.

Key words: principles of law, general principles of law, special principles of law, principles of constitutional law, typologization of principles of law, evolution of principles of law.